LES TERMES PÚBLIQUES DE TÀRRACO

Moisès Díaz García* Josep M. Macias Solé*

La recent troballa i identificació d'un conjunt termal públic de grans dimensions aporta, per a la zona portuària de Tàrraco, nous elements de definició urbanística i d'hàbits socials1. La construcció d'aquestes termes a mitjan segle III dC representa, malgrat la desaparició funcional del teatre a finals del segle II dC, la continuïtat d'usos lúdics en una zona de la ciutat situada aproximadament a uns 100 m. de distància del presumpte moll del port. Al mateix temps comporta la presència i manteniment d'una important infrastructura hidràulica cara al subministrament i evacuament de l'aigua necessària per al funcionament de les termes.

Tot i l'envergadura del complex, cal preveure l'existència d'altres espais termals de tipus públic atesa la cronologia de les termes portuàries i les dimensions que assolí la ciutat de Tàrraco. En aquest sentit cal fer esment de les possibles termes de grans dimensions localitzades en l'entorn del carrer Méndez Núñez (Massó/Menchón 1991); d'una inscripció referent a la construcció d'unes piscines d'aigua calenta -*nymphae calidae* (RIT 694)-; també tenim constància de la teràpia de banys freds efectuada per August en la seva estada a Tàrraco durant una llarga convalescència (Gozalbes 1997). Finalment, diverses excavacions arqueològiques han documentat conjunts termals de caire privat emplaçats en diferents indrets de la ciutat, preferentment en la part baixa de la ciutat[2].

Les termes portuàries conformen un recinte públic de grans dimensions (com a mínim uns 2000 m2) amb unes característiques arquitectòniques pròpies dels grans conjunts termals bastits fonamentalment durant els segles II i III dC. És de destacar la similitud d'emplaçament i de trets arquitectònics i decoratius respecte als grans conjunts termals itàlics, preferentment els de la ciutat portuària d'Òstia.

Els treballs arqueològics efectuats en aquest indret identifiquen diverses fases històriques tot reflectint l'evolució urbanística de la part baixa de la ciutat. Atesa la temàtica d'aquest dossier la primera fase arquitectònica és de gran interès, donat que representa la primera modificació antròpica del paisatge i la fesomia d'aquest indret que, fins a aquest moment, és de suposar que es mantindria verge i inalterable.

Aquesta part de la ciutat se situa als peus d'un elevat promontori que constituiria un veritable penya-segat dominant una zona que, presumptament, fóra d'aiguamolls alimentats per la desembocadura del riu Francolí o bé per la surgència de l'important llac soterrani[3] present sota el subsòl sobre el qual s'emplaçà la ciutat romana. El perímetre d'aquest promontori – circumval·lat actualment pel carrer Zamenhoff- seria aprofitat com a límit i defensa meridional de l'antiga ciutadella ibèrica i, posteriorment, per la ciutat republicana definida durant l'ampliació urbanística de finals del segle II aC (v. Adserias *et alii* 1993; Macias 2000). Es tracta d'un sobtat desnivell natural ocult per l'actual trama urbana que ocasionaria una important obra de terraplenament en època romana. De tal forma que coneixem restes arqueològiques a l'entorn dels 14,50 msnm (c/ Zamenhoff 2) i entre els 2 i 5 msnm en el solar contigu de les termes (c/ Sant Miquel núm. 33).

La datació d'aquesta important remodelació urbanística s'ha dut al darrer terç del segle I dC, un període històric tradicionalment concebut com el moment d'execució d'un gran projecte de monumentalització de la part alta de la ciutat: Circ i Seu del *Concilium Provinciae* (TED'A 1989). Paral·lelament a aquest procés la part baixa de Tàrraco experimentà una profunda transformació urbana centrada en el desenvolupament de la infrastructura portuària i en la definició d'una àmplia zona lúdica. Respecte al primer punt, destaca la construcció d'un gran complex de naus d'emmagatzematge portuari emplaçat prop de la línia de façana marítima i, entre aquestes noves instal.lacions[4] i el promontori del carrer Zamenhoff, es desenvolupà el complex lúdic del qual ara coneixem el teatre[5], la zona monumental annexa i les restes que aquí descrivim.

Aquesta àrea lúdica s'inseria urbanísticament en una base d'ordenació reticular que manté els eixos i orientacions establerts prèviament durant el fort creixement experimentat a finals de l'etapa tardorepublicana (Macias 2000). Aquesta uniformitat fa que, malgrat la diferència de nivell,

* Codex-Arqueologia i Patrimoni, Plaça Sant Fructuós, núm. 1, 43002 Tarragona

1.- Per una descripció més general de les termes veure Díaz *et alii* 2000 a-b. Cal tenir present però que les actuacions arqueològiques s'han concernit als espais afectats per la previsió de construir nous immobles urbans: núm. 33 del carrer de Sant Miquel i núm. 1 del carrer Castaños. S'ha constatat que la major part de les termes s'estenia per sota dels solars i vials contigus.

2.- A les conegudes termes descobertes per Serra Vilaró cal afegir altres banys privats com ara els del solar de Park Central (López 2000) o els emplaçats a l'extrem occidental de la zona portuària (veure aportacions en aquest mateix volum).

3.- Sobre aquest aspecte veure, en aquest mateix volum, la col.laboració d'en M. Garcia i J.M. Macias.

4.- Les restes més ben conegudes d'aquests magatzems s'emplacen prop de l'extrem sudoccidental del port (Adserias *et alii* 2000), però també han estat identificats en el solar núm. 10 del carrer de Sant Josep a uns 125 m al sud del solar de Sant Miquel 33 (excavació inèdita dirigida per J.M. Puche).

5.- Amb una cronologia encara no definida (Mar *et alii* 1983).

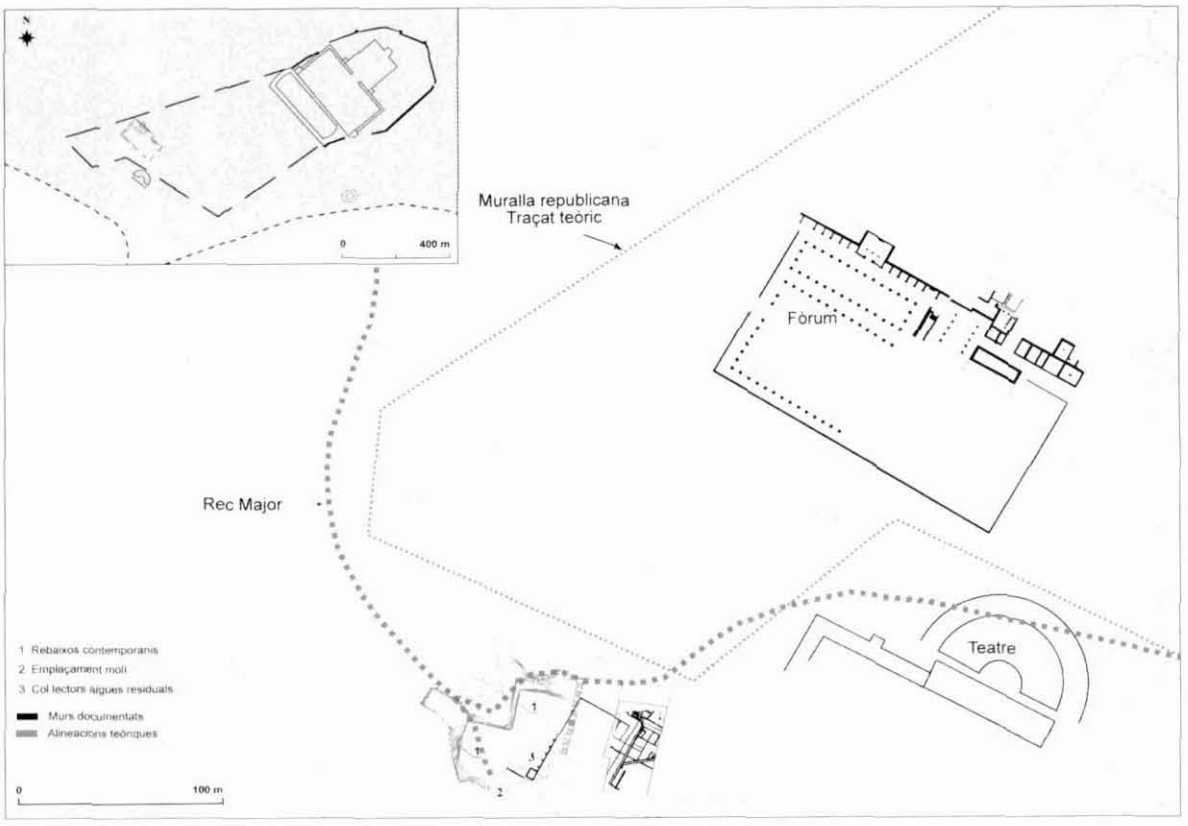

Figura 1. Plànol de situació urbana amb la fase altoimperial. Traçat Rec Major: AA VV 1998; Aleu 1995.

la distància i la presumpta posició extramurs, existeixi una coincidència entre l'orientació dels recintes lúdics de la ciutat baixa suburbana i la retícula urbana.

La construcció d'aquest gran edifici altoimperial –aprox 2500 m2- tingué especial cura en l'elevació de la cota d'ús –com a mínim 3 m-, mitjançant el bastiment de gruixuts fonaments d'*opus caementicium* i l'aportació de potents farciments de graves creant una capa de drenatge i filtració sobreposada als nivells de sorres de platja que conformaven el paisatge natural d'aquest indret. La interpretació funcional d'aquest recinte és incerta donat el coneixement parcial de què disposem i els fets que s'hagi conservat únicament a nivell de fonamentació[6] i que resti ocult per la fase termal del segle III.

És un edifici caracteritzat per la presència d'àmbits estrets i allargats amb unes fonamentacions que mostren una especial cura en el drenatge i la canalització de les aigües del subsòl, així com les procedents de la part superior del carrer Zamenhoff. En coneixem dues grans canalitzacions de *caementicium* –0,4 m d'amplada per1,30 m d'alçada- imbricades en els fonaments i amb coberta de volta i revestiments hidràulics interns. Una d'elles apareix a l'extrem septentrional del solar, tot just als peus del penya-segat, i hipotèticament seria la continuació d'un baixant procedent de la part superior del c/ Zamenhoff. En el seu trajecte per sota l'edifici recull les aigües que sobreeixien d'una arqueta de drenatge del subsòl[7].

En coneixem la façana occidental de l'edifici testimoniada per un gran fonament d'*opus caementicium* amb contraforts exteriors –longitud mínima de 17 m- i que finalitza en una torre quadrada d'ús incert. Sota de la torre neix un gran col·lector que recull les aigües procedents de dalt del turó i, hipotèticament, de totes les canalitzacions del subsòl.

A mitjan segle III l'edifici altoimperial fou desmuntat i ocupat per un conjunt termal de grans dimensions que aprofita parcialment el clavegueram de la fase anterior. Les necessitats d'aigua d'aquestes termes públiques

6.- En algun punt afloren murs d'*opus vittatum* no desmuntats durant la fase termal o amb la *recorversió* domèstica d'aquest edifici en l'etapa tardoantiga.

7.- En tot el solar s'han documentat dues arquetes (de 3 per 4 m i 2,5 per 3,5 m) amb parets de *caementicium* i sense fons. La primera arqueta es troba al costat de la conducció principal; la segona és el naixement d'una conducció més curta que desguassa en l'anterior. Ambdues es troben integrades en la fonamentació, farcides de graves i amb una conducció en la part superior connectada al clavegueram de desguàs. En cas d'una pujada de nivell de la capa freàtica l'aigua sobreeixeix de l'arqueta i arriba cap a les canalitzacions estanques, mitjançant petits canals oberts en les parets de *caementicium*.

Figura 2. Planta esquemàtica de les dues fases principals.

Figura 3. Detall d'una arqueta de drenatge.

serien importants i no es poden avaluar donat que no s'ha documentat totalment l'edifici. En coneixem una *piscinia frigidaria* que, amb unes dimensions de 4,5 m. per més de 3 m. de perímetre i una fondària d'1,35 m, té una capacitat documentada de 19.000 l. i una d'hipotètica de 29.000 l. S'han conservat les possibles evidències d'una *natatio* que, amb unes dimensions de 4,9 per més de 4 m. de perímetre i una fondària entre 1-1,3 m, tindria una capacitat documentada de 26.000 l. i una d'hipotètica de 32.000 l. Per últim, l'*alveus* absidial del *caldarium* (probablement amb una rèplica simètrica en el costat oposat) té un radi de 3,6 m, una fondària aproximada d'1,3 m. i una capacitat prevista de 15.000 l. cadascun. Així doncs, les piscines que es coneixen tenen una capacitat renovable documentada de 60.000 l. i una d'hipotètica màxima de 91.000 l.

No s'han documentat indicis sobre la xarxa de subministrament d'aigua per a les termes, en molts casos exclusiva donada la magnitud de les necessitats. No obstant això, en destaquen una sèrie de coincidències entre l'emplaçament termal i la presència de diversos elements medievals o moderns clarament relacionats amb l'aportació i arribada d'aigua.

El solar del carrer Castaños és el destí final del conegut Rec Major, una sèquia d'uns tres km. de longitud procedent del riu Francolí que regava l'horta dreta de Tarragona i que, en el tram final, alimentava els molins ubicats en la zona portuària. Aquest canal es docu-

menta clarament en el segle XV, tot i que ja s'esmenta en el segle XIII (AA VV 1998, 64; Aleu inèdit). Cap la possibilitat que aquesta infrastructura medieval i moderna fos la continuació d'una ja precedent d'època romana. Sobre aquest punt cal esmentar que possibles restes romanes han estat identificades al llarg del traçat de l'actual rec major (Serra 1936, 110) i que no seria el primer cas de la ciutat en què una obra hidràulica romana és aprofitada o resseguida en èpoques posteriors[8].

Al cap damunt del recinte termal, dalt de l'espadat, s'emplaçava la coneguda bassa dels molins, lloc on moria el Rec Major i, a partir d'aquest punt, naixien una sèrie de ramals que subministraven els molins, les fàbriques d'aquesta zona (durant l'etapa moderna) i potser els rentadors de la part baixa[9]. La presència d'aquesta bassa constitueix una altre coincidència i recorda la pràctica d'emmagatzemar l'aigua de les termes en un seguit de dipòsits –*sebatoi*- emplaçats a un nivell superior respecte les piscines termals[10]

Figura 4. Detall del col·lector del c/ Castaños.

BIBLIOGRAFIA

AA VV 1998, *El món de l'aigua*, Catàleg exposició amb comissariat de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona.

ADSERIAS, A., POCIÑA, C.A., REMOLÀ, J.A. 2000, L'hàbitat suburbà al sector afectat pel PERI-2 (Jaume I, Tabacalera), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 137-154.

ALEU, M. 1995, *L'aigua a Tarragona*, document manuscrit inèdit, Tarragona.

CORTÉS, R., GABRIEL, R. 1985, *Tarraco recull de dades arqueològiques*, Tarragona.

DÍAZ, M., GARCÍA, M., MACIAS, J.M. 2000 a, Les termes públiques de Tarragona: excavacions en el c/ Sant Miquel, núm. 33. Estudi preliminar, *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona , 111-133.

DÍAZ, M., GARCÍA, M., MACIAS, J.M. 2000 b, Las termas públicas de Tarraco: estudio preliminar, *Coloquio internacional Termas Romanas en el Occidente del Imperio (Gijón 1999)*, Gijón, 163-169.

GIBERT, A. 1916, *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona.

GOZALBES CRAVIOTO 1997, Los baños y la curación de Octavio Augusto en Tarraco, *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular (La Rioja 1996)*, Madrid, 241-246.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1892, *Historia de Tarragona desde los remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, Tarragona.

LÓPEZ VILAR, J. 2000, Excavacions al solar de Parc Central, *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 191-196.

MACIAS, J.M. 2000, L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat., *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 83-106.

MAR, R., ROCA, M., RUIZ DE ARBULO, J. 1993, El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente, *Teatros romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura romana, Madrid, 11-23.

MASSÓ, J., MENCHON, J. 1991, Bonaventura Hernàndez Sanahuja i les voltes subterrànies del carrer de Méndez Núñez (1862), Mas, M.C., Solé, E.-A.: Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940). Tarragona, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental Margalló del Balcó, Tarragona, 159- 172.

SERRA VILARÓ, J. 1936, *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona.

TED'A 1989, El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, *Archivo Español de Arqueología* 62, Madrid, 141-191.

8.- Per exemple, l'aqüeducte dels arquebisbes Santiyán i Armanyà (s. XVIII) no és res més que el seguiment de l'aqüeducte romà que portava aigua a la ciutat des del riu Gaià.

9.- La historiografia ens estableix una relació de proximitat entre la bassa del molí i les restes d'un mosaic de Neptú emplaçat probablement en la part superior de les termes i associat a elles (Hernàndez, Morera 1892, 42 annex "Templos", Gibert 1916, 90). El treball inèdit d'en M. Aleu ens diu que després de la bassa existia un desnivell de 16 m (atenuat per quatre salts d'aigua de 4 m) fins a arribar al molí.

10.- Cap però una altra possibilitat no constatada actualment. L'emplaçament de les termes l'apropa considerablement al llac soterrani de la ciutat i cal destacar l'abundància de pous d'aigua en la part baixa de la ciutat. També podria haver-se optat per l'ús d'una sínia que aixequés l'aigua fins l'alçada que li permetés aconseguir un desnivell per redistribuir-la.